

■ Religiositet och miljöopinion i Sverige och USA

MAGNUS HAGEVI¹

ABSTRACT

Religiosity and Environmental Opinion in Sweden and the U.S. The article presents a study of religious effects on the environmental opinion among individuals in Sweden and the U.S. in 2000. It is a most different system design, since the comparison is between a highly secular (Sweden) and a highly religious population (the U.S.). The study uses data representing the adult population in Sweden and the U.S. In Sweden, religious people tend to be more positive than secular people to policies of environment protection. In the U.S., Republicans who belong to Evangelical Churches and people with a literal understanding of the Bible tend to be rather negative to suggestions on environmental care, while others who claim to be "born again" are rather positive towards suggestions on environmental caring procedures.

Härska över naturen²

Enligt den amerikanske historikern Lynn White är *kristendomen* huvudorsaken till de flesta av dagens miljöproblem. White anklagar "Christianity to be the most anthropocentric religion the world has ever seen." (White 1967: 1205). Han menar att kristendom leder till att människor betraktar sig som något vid sidan av naturen istället för att tänka på sig som en del av naturen. White exemplifierar detta med bilden av människan som "härskare över naturen" och textavsnittet i en av Bibelns skapelseberättelser där Gud säger att människorna skall dominera över allt levande: "Gud sade: 'Vi skall göra människor som är vår avbild, lika oss. De skall härska över havets fiskar, himlens fåglar, boskapen, alla vilda djur och alla kräldjur som finns på jorden.'" (Första Mosebok 1:26). White hävdar att denna tankegång legitimerar en exploatering av naturens resurser enbart för människors nytta: "no item in the physical creation had any purpose save to serve man's purposes." (White 1967: 1205). White menar att budskapet i Genesis har uppfattats som om det är fritt fram för mänskligheten att exploatera alla jordens resurser utan att tänka på några destruktiva följder för miljön. Därför hävdar han att "... we shall continue to have a worsening ecological crisis until we reject the Christian axiom that nature has no reason for existence save to serve man." (White 1967: 1207).

1 Magnus Hagevi är verksam vid Institutionen för samhällsvetenskap, Växjö universitet
E-post: magnus.hagevi@vxu.se

2 Denna artikel redovisar forskningsprojektet *Religiositet och miljöopinionen*, som stöds av Adlerbertska forskningsfonden, Helge Ax:son Johnsons stiftelse och Wilhelm och Martina Lundgrens vetenskapsfond.

White nämner inget om relationen mellan religion och natur på individuell nivå. Istället gäller hans argument generellt Västvärlden som helhet. Några forskare menar dock att det finns nyanser inom den kristna kultursfären som kan inverka på miljöopinionen: "it is logical to hypothesize that individuals more committed to the Judeo-Christian tradition will more strongly accept the dominance of nature doctrine and subsequently have lower levels of concern for environment problems." (Hand och van Liere 1984: 556).³

Är det så att med ett allt starkare kristet engagemang minskar bekymren för miljöproblemen? Och om så är fallet; är sambandet negativt oavsett den religiösa trons innehåll, det vill säga att all religiositet tenderar leda till en mer avvisande opinion till skyddande av miljön? Forskning om religion och miljöopinion är till största delen genomförd i USA. Det är därför av intresse att ställa frågan om relationen mellan religiositet och miljöopinion är likartad i alla samhällen. *Syftet med denna uppsats är därför att undersöka om religiositet påverkar miljöopinionen i Sverige och USA år 2000.*

Uppsatsens centrala begrepp är *religiositet*, *miljö* och *opinion*. Låt oss med en gång definiera dessa begrepp. Med *miljö* avses människans naturgivna omgivning: jord, vatten, luft med däri eller därav existerande fenomen och befintliga resurser av vilka människan på ett eller annat sätt är beroende för sin existens och välbefinnande (Benulf 1994: 21). En *opinion* är den respons som en individ ger då han eller hon avkrävs att vara för eller emot en sakfråga. Det antas att opinionen delvis är orsakad av individens attityd och delvis av aktuell stimuli: presentationen av sakfrågan och strukturen på svarsmöjligheterna (Price 1992: 46; Glynn m fl 1999: 105-106). *Religiositet* är individens subjektiva uppfattning av transcendent verklighet (Hagevi 2005a: 12; jfr Dobelaere 1981: 93).

Uppsatsens disposition är som följer. Först utvecklas uppsatsens frågeställningar genom att granska hypoteser och kritik som härstammar från Whites antagande. Sedan presenteras tidigare forskning om religiositet och miljöopinion. Därefter diskuteras metod och material. Det följs av en beskrivning av religiositeten i Sverige och USA och resultatredovisningen. Till sist summeras resultaten tillsammans med några avslutande slutsatser.

Några kritiska punkter

De hypoteser som har utvecklats från Whites antaganden har fått kritik. För det första menar somliga *att det inte finns någon relation mellan kristendom och attityd till miljö*. Oavsett vilken religion som dominerar ett samhälle har alla länder svåra miljöproblem. I till exempel Fjärran Östern dominerar religion som är mycket annorlunda jämfört med kristendom. Trots detta utmanas naturen av allvarlig exploatering (Tuan 1990: 246-248).

3 White själv menar faktiskt att troende kristna och sekulära västerlänningar av idag i allt väsentligt liknar varandra. Trots en omfattande sekularisering fortsätter Västvärldens befolkning av idag "to live, as we have lived for about 1700 years, very largely in a context of Christian axioms . . . Our science and technology have grown out of Christian attitudes towards man's relation to nature which are almost universally held by not only Christians and neo-Christians but also by those who fondly regard themselves as post-Christians" (White 1967: 1205, 1206).

För det andra menar somliga att förlusten av religiösa värden är huvudanledningen till dagens miljöproblem (Lönnebo 1990: 53). I samband med upplysningen och sekulariseringen har gudstron minskat och "material progress, at the expense of nature, became the prominent feature of the Western world." (Hayes och Marangudakis 2001: 140). Om detta stämmer är det inte omöjligt att religiösa människor är relativt miljövänliga, medan ateister, sekulära och religiöst indifferentia är minst intresserade av miljövärdande insatser.

Tillsammans med den från Lynn White utvecklade hypotesen finns det således tre hypoteser om sambandet mellan kristet engagemang och miljöopinion: att kristet engagerade tenderar att vara relativt negativa till miljövärd, att kristet engagerade tenderar att vara relativt positiva till naturvård och att oavsett religiöst engagemang är intresset för miljövärd ungefär lika stort. Därför studeras *religiöst engagemang*, vilket är individens emotionella identifikation till en religions värden, trosföreställningar och beteende. Graden av religiöst engagemang indikerar hur viktig religion är för individen. Religiöst engagemang kan mätas på flera sätt, till exempel religiösa mötesbesök: ju fler religiösa mötesbesök, desto starkare religiöst engagemang. Om opinionen bland människor med starkt religiöst engagemang uppvisar ett lägre intresse för miljövärd än andra, så får de hypoteser som utvecklats från Lynn Whites teori stöd. Om ett sådant samband mellan religiöst engagemang och miljöopinion inte framkommer får de utvecklade Lynn White-hypoteserna inte stöd. Utifall sambandet mellan en miljövärdande opinion och religiöst engagemang är positivt, får istället de hypoteser stöd som menar att förlusten av religiösa värden är en orsak till miljöproblem (Hand och van Liere 1984: 557-558).

För det tredje menar somliga att vad gäller inställningen till miljö, *finns det inte någon enbetydig judisk-kristen tradition*. Istället relaterar kristna orienteringar olika till miljöopinion (Hand och van Liere 1984: 557). I motsats till den *bibeltolkning* som White har gjort, framhäver andra till exempel en annan bibeltext: "Herren Gud tog människan och satte henne i Edens trädgård att bruka och vårda den." (Första Mosebok 2:15). Istället för att härska över naturen menar de som framhåller denna bibeltext att den proklamerar ett *mänskligt förvaltnarskap över naturen* och ett ansvar över skapelsen (Calliot 1990; Gelderoos 1992; Gardner och Stern 1996: 37, 49-51). Det finns alltså variationer inom kristendomen. Det är därför inte tillräckligt att studera om individen är mer eller mindre religiöst engagerad. Även skilda *religiösa orienteringar* måste beaktas. Med religiös orientering avses individens egen uppfattning om vilken religion (eller vilken inriktning av denna religion) som han eller hon tillhör. En sådan religiös orientering kan uttalas på flera sätt: bland annat formellt medlemskap i ett religiöst samfund, en uttalad ateistisk åskådning, eller religiös ignorans (Kellstedt och Green 1993: 53-58). I denna studie kommer religiös orientering att vara protestantisk statskyrkotradition (till exempel Svenska kyrkan), frikyrkor/Evangelical Church, Katolsk och ortodoxa kyrka. Dessutom analyseras icke-kristna och konfessionslösa.

Somliga menar att det finns skillnader mellan kristet ortodoxa, katoliker och protestanter. Det framhålls då att *katoliker* kan ge naturen ett symboliskt värde, medan protestanter tenderar att förstå naturen som en mänsklig resurs. Argumentet grundar sig på uppfattningen att katolsk teologi hävdar att Gud uppenbarar sig i naturen som Skaparen, medan protestanter sätter all sin tilltro till Jesus Kristus (Greely 1993: 21;

Botvar 1998: 81-82; Hayes och Marangudakis 2001: 141). Det finns också argument för att *kristet ortodoxa* skall vara mer miljövänliga än protestanter. Diskussionens upphovsman – Lynn White – menar själv att ortodoxa kyrkor uppfattar naturen ”primarily as a symbolic system through which God speaks to men” och att deras uppfattning är ”essentially artistic rather than scientific.” (White 1967: 1206). Det finns således hypoteser som menar att personer som tillhör katolska och ortodoxa kyrkor är mer miljömedvetna än vad protestanter är. Men det finns även olika religiösa läror bland protestanter. *Evangelikaler* – som i Sverige oftast återfinns i *frikyrkor* och i USA i så kallade ”*Evangelical Churches*” – antas vara relativt negativa till miljövard.

Evangelikal protestantism behöver dock inte vara relaterad till speciella samfund. Spridningen av evangelikala värden kan variera i olika kyrkor. Det är vanligt att tillskriva evangelikaler vissa gemensamma värden som att Bibeln har en unik auktoritet och att Jesus gudomlighet måste bekännas för att erhålla frälsning och evigt liv (Hunter 1983: 7). Många – men inte alla – evangelikaler tror att Bibelns texter är bokstavligen sanna. Anledningen till antagandet om evangelikalernas miljöopinion är deras förhållandevis starka fokus på Bibeln. Om Bibeln är i centrum för den religiösa tron antas religionsutövarna vara mer mottagliga för den härskare-över-naturendoktrin som lanseras i Första Mosebok (Hand och van Liere 1984: 557-558). I den utsträckning som evangelikaler faktiskt tenderar att ha en sådan bibelförståelse kan det tyckas vara rimligt att anta att deras opinion är ganska negativ till miljövard.

I denna artikel analyseras två religiösa värden.⁴ Det första studeras genom inställningen till vad som kan kallas evangelikala värden, i dessa fall till *frälsning* i Sverige och *pånyttfödd* i USA.⁵ Personer som anser sig vara *pånyttfödda* eller tycker att *frälsning är mycket viktigt* antas enligt denna hypotes vara ganska negativa till miljövard.

Det andra religiösa värdet är bibelsyn. En grundläggande kategorisering är att separera personer med en *bokstavstroende* bibelsyn – som många evangelikaler omfattar – från dem med en *tolkandetroende* bibelsyn. I den första kategorin tror människor att deras uppfattning om Bibeln är den ursprungliga, sanna och det ofelbara Guds ord, oförändrat genom historien samt nära Ordets faktiska mening. Kristna med en tolkandetroende bibelsyn betonar att det är människor som varit inspirerade av Gud som skrivit texterna i Bibeln. Liksom dessa författare inte är ofelbara är inte heller Bibeln det. Tolkandetroende menar också att bibeltolkningarna har förändrats – och måste förändras – genom historiens gång för att anpassas till det föränderliga samhället. Personer med bokstavstroende bibelsyn tycks ge Bibeln större auktoritet än personer med tolkandetroende bibelsyn. I jämförelse med tolkandetroende torde därför bokstavstroende dels tendera ha större tilltro till bibeltexterna som hävdar att människan är satt att härskas över naturen, dels låta denna doktrin påverka deras miljöopinion mer. Det är även möjligt att ha en *sekulär bibelsyn*; att Gud inte har något med Bibeln att göra. Enligt hypoteserna som utvecklat Lynn Whites antaganden till individu-

4 Religiösa värden är mål inom en religion vilka uppfattas som åtråvärda att uppnå och som utvärderas företeelser, hur det bör vara och om vad som är viktigt (se Rokeach 1973).

5 *Frälsning* kommer från ordet frihalsning och betyder befrielse (från slavens halskedja). I svenska översättningar av Bibeln används frälsning i betydelsen räddning och innebär att Jesus återför människan från synd och död till gemenskap med Gud. *Pånyttfödd* syftar på *Johannesevangeliet*, kapitel 3, verserna 3–5, och betyder i amerikanska termer en tidpunkt för religiöst avgörande, omvändelse och frälsning.

ell nivå borde en sekulär bibelsyn vara kopplad till en relativt positiv hållning till miljövård (Eckberg och Blocker 1989: 510-511). Det är således tre sorters bibelsyn som analyseras: personer som uppfattar sig ha en religiös förståelse av Bibeln som bokstavlig (*bokstavstroende*), personer som anser att Bibeln inte är ofelbar och måste både tolkas och omtolkas för att få religiös betydelse (*tolkandetroende*) samt personer som inte uppfattar att Bibeln har någon religiös betydelse överhuvudtaget (*sekulära*). Enligt den ovan refererade hypotesen bör bokstavstroende vara minst intresserade av miljövård och personer med sekulär bibelsyn mest miljövårdsintresserade.

För det fjärde menar en del att USA har en särställning. Det är bara i USA som religion har samband med en miljönegativ opinion. Den amerikanske historiken Lewis Moncrief hävdar att den amerikanska "frontier experience" har påverkat befolkningens attityder som är relaterade till miljöproblemen på ett essentiellt och fundamentalt sätt.

To many frontiersmen... many of the natural recourses that are now highly valued were originally perceived as obstacles than as assets... Undoubtedly, part of this attitude is the product of perceiving these resources as inexhaustible. After all, if a section of timber was put to the torch to clear it for farming, it made little difference because there was still plenty to be had very easily. (Moncrief 1970: 510).

Idéer som dessa är kopplade till debatten om USA:s *särställning* i jämförelse med andra länder: "American exceptionalism" (Lipset 1996). I denna debatt framhävs också det relativt starka intresset för evangelikal protestantism bland amerikaner som ännu ett undantag. Historiskt har en stor del av den amerikanska evangelikala rörelsen fått sina grunddrag och initiala teologiska utveckling som en så kallad "front line religion" som också spelar en roll för idén om "the American exceptionalism". Evangelikala kyrkor etablerades i stor utsträckning när USA koloniserade den amerikanska västern med ett minimum av statlig insyn. Enligt flera amerikanska samhällsvetare intar USA:s evangelikaler en så speciell roll i landets historia att de givit upphov till religiösa och politiska förhållanden som bara återfinns i USA (Boles 1972; Johnson 1955; Lipset 1996: 60-67; jfr Soper 1994). Enligt den amerikanske sociologen Seymour Lipset har religiositet – speciellt evangelikal protestantism – fostrat särskilda värden som påverkar det amerikanska samhället (Lipset 1996).⁶ Allt som allt kan evangelikal protestantism och dess extrema antropocentriska trosuppfattning vara typiska amerikanska värden i en amerikansk ideologi. Om så är fallet, är det också möjligt att evangelikaler i USA – men inte i Sverige – är bland dem som är minst oroade över dagens miljöproblem. Då är ett negativt samband mellan religion och miljöopinion en del av den amerikanska särställningen.

Det kan tänkas att det finns andra fenomen än "the American exceptionalism" som resulterar i divergerande samband mellan religiositet och miljöopinionen i Sverige och USA. Det är inte avsikten att kontrollera för alla tänkbara effekter för att förklara

6 Lipset (1996) nämner två amerikanska värden: moral och individualism. Han menar att båda är påverkade av evangelikal protestantism. Den sistnämnda av dessa två – individualism – beskrivs som meritokratisk och antistatlig, favoriserande konservativ ekonomisk politik.

olikheterna. Men den partipolitiska opinionsbildningen är en så central faktor att den kommer att beaktas som en femte kritisk punkt. Resonemanget tar sin utgångspunkt i att partiidentifikation kan påverka politisk opinion istället för tvärtom (Cambell m fl 1967). De svenska kristdemokraternas politiska historia berör en period där miljömedvetenhet betonades starkt och bland annat miljöexperten Björn Gillberg knöts till partiet (Johansson 1985: 205-209). Republikanska partiet har däremot inte samma tradition, till exempel stödjer inte den republikanske presidenten George W Bush Kyotoprotokollet och hans politiska agenda för honom i konflikt med flera miljöorganisationer (Stone 1995). Många religiösa personer i USA stödjer republikanerna, speciellt gäller det evangelikaler. Samtidigt finns det många kristna väljare som i Sverige stödjer kristdemokraterna (Hagevi 2005b). Det är möjligt att religiösa väljares partisympati påverkar miljöopinionen. Kristdemokraternas väljare skulle då kunna uppfatta sitt partis politik som tämligen positiv till miljövärdande åtgärder. Eftersom partiet är starkt bland kyrkobesökare skulle en opinion som prioriterar miljövärd före ekonomisk standard ha sin orsak i en kristdemokratisk partiidentifikation. Motsatsen skulle gälla för republikaner och de amerikanska kristna väljarna, det vill säga att en republikansk partiidentifikation gynnar ett prioriterande av ekonomisk standard före miljöengagemang. Därför är det väsentligt att även beakta partisympati i respektive land.⁷

Sammanfattning av hypoteser

Den teoretiska diskussionen ovan kan sammanfattas med fyra möjliga samband mellan religiositet och miljöopinion. För det första, om alla indikatorer på religiositet påverkar miljöopinionen negativt, då stöder resultatet den hypotes som utvecklats från Lynn Whites teori om att kristendomen påverkar opinionen så att färre tar hänsyn till miljö. För det andra, om religiositet – oavsett vilken indikator som används – tenderar att uppvisa ett positivt samband med miljöopinion, stöds antagandena som menar att ateister, sekulära och religiöst indifferentia personer nedprioriterar miljövärdande insatser till förmån för mer materiella nyttor. För det tredje, om protestantisk statskyrkotradition och frikyrka/Evangelical Church visar upp ett negativt samband med miljövärdande opinion, men inte katolska och ortodoxa kyrkor, stöder resultatet antagandena att protestantismen är speciellt negativ till miljövärdande åsikter. För det fjärde, om personer som orienterar sig mot frikyrka/Evangelical Churches, anser att frälsning är mycket viktigt eller uppger sig vara pånyttfödda, och innehar en bokstavstroende bibelsyn (som är vanligt bland evangelikaler) uppvisar en negativ miljöopinion, stöds antagandet att evangelikaler är relativt negativa till miljövärd.

Samtliga dessa fyra hypoteser kan dock ifrågasättas om sambandet mellan religiositet och miljöopinion visar sig ha olika riktning i Sverige och USA. Det är då möjligt att det inte är religiositet, utan länderspecifika kontextuella faktorer som spelar en viktig

⁷ Tanken att partisympati kan förklara sambandet vilar på att partier bildar opinion bland väljarna. Kausalordningen kan kritiserars genom att väljare även kan antas ha ganska fasta preferenser och istället rationellt välja parti som passar åsikter om miljö och ekonomisk standard.

roll när opinionen om miljö tar form. En sådan faktor som undersöks är om religiösa medborgares partisympatier inverkar på miljöopinionen. I Sverige kan partisympati genom kristdemokraterna ge ökad miljövänlighet, medan i USA kan partisympati genom republikanerna resultera i minskad miljövänlig opinion. Men det kan även vara så att USA har en så särpräglad befolkning att den är unik. Detta – ”the American exceptionalism” – kommer dock inte testas i denna artikel, men väl diskuteras.

Tidigare forskning

Forskning om miljöopinion öppnar ofta för möjligheten att faktorer av den typ som religiositet representerar kan påverka. Dels i form av individuella värden som bland annat kan knytas till religiösa föreställningar. Dels i form av en värdeförändring som sker mellan generationer där bland annat traditionella religiösa värden minskar i betydelse (Inglehart 1990; Dietz m fl 2005).

När opinionsforskningen tagit sig an religiositet och miljöopinion är det mer än värden som studerats. Forskare som Carl Hand och Kent van Liere undersökte på vilket sätt miljöopinionen varierade mellan olika religiösa orienteringar inom och utanför kristendomen. Genom att ställa frågor till ett urval som representerade den vuxna befolkningen i staten Washington, fann de svaga, men negativa samband mellan ”Judeo-Christian identification and environmental concern”, vilket således gav stöd åt de hypoteser som utvecklats från Lynn Whites teori (Hand och van Liere 1984: 559-561, 567). Starkast stöd fann de bland personer som tillhörde en konservativ protestantisk religiös orientering. De uppvisade minst miljövårdande opinion och stödde oftast tanken att människan skall härska över naturen (Hand och van Liere 1984: 561-566).

Douglas Lee Eckberg och Jean Blocker kritiserade Hand och van Liere för att de inte beaktade svarspersonernas faktiska religiösa tro, utan endast fäste avseende vid religiös orientering (Eckberg och Blocker 1989: 510). Eckberg och Blocker studerade en survey gjord bland ett urval som representerade den vuxna befolkningen i den amerikanska staden Tulsa. Där fann de att bokstavstroende bibelsyn och delvis religiös orientering – men inte religiöst engagemang – påverkar miljöopinionen (Eckberg och Blocker 1989: 514-516). Conrad Kanagy och Fern Willits använde sig av en undersökning med ett representativt urval av befolkningen i Pennsylvania från år 1989. De fann att religiösa mötesbesök (det vill säga religiöst engagemang) uppvisade ett negativt samband med miljöopinionen. Men efter att ha kontrollerat sambandet med demografiska faktorer fann de att religiösa mötesbesök var relaterat till en mer miljövänlig opinion (Kanagy och Willits 1993: 678-682). Detta resultat stöds i viss utsträckning av en forskargrupp vid North Carolina State University. Deras data visar förvisso att bokstavstroende bibelsyn tenderar att ge uppfattningen att människan är satt att härska över naturen och att detta i sin tur ger en tämligen negativ uppfattning om miljövård. Men när de studerade religiöst engagemang fann de en betydande skillnad mellan uttalad miljöopinion och självrapporterad miljövänligt beteende. Religiöst engagemang visade inget samband med miljöopinion, men ett *positivt* samband med miljövänligt beteende (Wolkomir m fl 1997: 102-105).⁸

Också svenska forskare har studerat relationen mellan religiositet och miljöopinion. Ulf Bjereld och Mikael Gilljam har genomfört en analys av frågeundersökningar riktade till ett urval av svenska väljare från mitten av 1980-talet. De rapporterar att besökare av religiösa möten tenderar att vara mer ”värdekonserverna” än ”nyliberala” (Bjereld och Gilljam 1991: 156). Denna slutsats överensstämmer med motsvarande undersökningar från USA (se t ex Leege och Kellstedt 1993). Rörande miljöopinionen finner dock Bjereld och Gilljam att religiösa mötesbesökare är mer positiva till miljövärd än andra. Denna slutsats får stöd av en studie rörande sambandet mellan böneaktivitet och såväl miljöopinion som självrapporterat miljöbeteende (Sewerinson 1997).

Ytterligare forskning om religiositet och miljöopinion i Skandinavien har genomförts i Norge, vilket bör uppfattas som ett samhälle som i religiöst avseende är relativt likt det svenska. I viss utsträckning motsäger dock de norska resultaten vad som framkommit från andra sidan kölen. Sociologen Ørnulf Seippel och statsvetaren William Lafferty har studerat frågeundersökningar riktade till ett representativt urval av norrmän mellan 16-79 år som genomfördes år 1993. De fann att norrmän som tror att Gud tillåter människor att härska över naturen deltar mindre i politiska aktioner för att skydda naturen. Samtidigt fann författarparet att personer som tror att naturen är helig för att den är skapad av Gud uppvisar ett svagt och osäkert samband med ökad miljöaktivism (Seippel och Lafferty 1996: 129-130).

I en liknande studie genomförd i Norge samma år som den Seippel och Lafferty använde fann religionssociologen Pål Ketil Botvar att uppfattningen av Gud var relaterad till miljöopinion och -beteende. Personer som uppfattade Gud som en stark och rättvis far samt de som såg Gud som en vän i nöden var mindre välvilligt inställda till miljövärdande opinion och beteende jämfört med personer som uppfattade Gud som en livskraft i naturen eller som en omsorgsfull mor (Botvar 1996: 148-152). I en studie från år 1995, noterade Botvar att intresse för naturvård var viktigt för privatreligiösa norrmän (det vill säga personer som på något sätt var religiösa utan att besöka religiösa möten). Han fann också att kyrklig och New Age-orienterad religiositet hade modesta samband med en miljövänlig opinion (Botvar 1998: 72-74; 2001). Botvar har också genomfört en jämförelse mellan Norge och USA, något som är av intresse för föreliggande studie. Han fann att norska besökare av religiösa möten tenderade att uppvisa en mer positiv opinion till miljövärd än motsvarande amerikaner (Botvar 1998: 86-88). Resultatet stödde antagandet att USA utgjorde ett undantag. Tyvärr har

8 Forskargruppen från North Carolina State University använder en i mitt tycke konstig orsakmodell. De tillbakavisar betydelsen av bibelsyn för miljöopinion. Grundproblemet med forskargruppens resonemang rör hur de uppfattar relationen mellan bibelsyn och åsikten att människan är satt att härska över naturen. Forskargruppen hävdar att övertygelsen om att människan skall härska över naturen är ”the real causal agents for environmental concern” och att relationen mellan bibelsyn och miljöopinion är ett skensamband (Wolkomir m fl 1997: 101). Om så är fallet måste forskargruppen förklara hur härskar-över-naturen-opinionen som en bakomliggande variabel kan påverka bibelsyn. Någon ansats till ett sådant försök finns dock inte artikeln. Därför kan de inte hävda att miljöopinion (beroende variabel) är opåverkat av bibelsyn (oberoende variabel). Därmed faller påståendet om skensamband. Det är därför mer rimligt att betrakta opinionen om att människan är satt att härska över naturen som en mellanliggande variabel som förklarar och bestämmer den kausala mekanismen mellan bibelsyn och miljöopinion (se Rosenberg 1968: 5, 28, 54-57, 73-75). För ytterligare diskussion rörande teoretiska orsakssamband mellan religion och miljöopinion, se Greely 1993: 20.

dessa resultat inte kontrollerats för demografiska bakgrundsfaktorer, vilket minskar möjligheten att uttala sig om religiös påverkan på miljöopinionen.

I övriga Europa finns med några få undantag ingen nämnvärd forskning om förhållandet mellan religiositet och miljöopinion. Ett undantag utgör Storbritannien, som i komparativa termer mycket enkelt kan beskrivas som ett mellanting mellan Sverige och USA (Lispert 1998). Resultatmässigt tycks dock britterna vara mer lika normmännen än amerikanerna, i alla fall vad gäller sambandet mellan religiositet och miljöopinion. I sin studie om religiositet och miljöopinion i Storbritannien finner Bernadette Hayes och Mannussos Marangudakis inget stöd för de hypoteser som utvecklats från Lynn Whites teori. Istället finner de brittiska forskarna att religiösa människor tenderar att uppvisa en något mer miljövänlig opinion än de som inte tror på Gud. När skilda religiösa orienteringar beaktas finner de att ateister, katoliker och protestantiska evangelikaler tenderar att vara något mindre benägna att uppge en miljövårdande opinion än andra (Hayes och Marangudakis 1998). De brittiska forskarna undersöker dock inte religiöst engagemang (till exempel religiösa mötesbesök) eller bibelsyn. Därför kan de inte avfärda betydelsen av Bibelns texter vad gäller synen på miljön.

Tidigare forskning om religiositet och miljöopinion ger inte något entydigt svar på frågeställningarna i denna uppsats. Få studier har genomförts på ett representativt urval av hela befolkningen i USA. Av de studier som ändå genomförts i USA finns inga som motsäger möjligheten att härska-över-naturen-idén är relaterad till "the American exception". Motsvarande analyser av europeiska förhållanden är begränsade. Det finns dessutom en grundläggande oenighet på båda sidor om Atlanten om religiositet och miljöopinion har något samband med varandra och, om så är fallet, i vilken riktning detta samband går. Det är därför alltså viktigt att undersöka eventuella skillnader mellan befolkningen i USA och mer sekulära samhällen. Det finns också skäl att analysera om religiöst engagemang, religiös orientering, evangelikala värden och bibelsyn har betydelse när individer uttalar sin åsikt om miljövård.

Data och metod

Design och val av fall

Det är möjligt att religiositet inte påverkar miljöopinionen på samma sätt i andra samhällen än det amerikanska. Ett sådant samband kan då egentligen inte förklaras med religion. Istället måste orsaken sökas i respektive samhälles historia och tradition. För att testa om religiositet verkligen påverkar miljöopinionen bör komparativa studier genomföras mellan USA och andra länder som i religiöst avseende är olik det amerikanska. Ett sådant land är Sverige.

På vilket sätt skiljer sig Sverige från USA? Sverige är liksom USA ett extremt land i religiöst avseende. Men de båda länderna befinner sig i religiös motpol till varandra. Medan amerikaner beskrivs som ett tämligen religiöst folk, är svenskar bland de mest sekulariserade i världen. USA är ett religiöst heterogent samhälle. Sverige, däremot, är trots 1900-talets invandring relativt religiöst homogent (Hagevi 2005b). Även om Svenska kyrkan numera beskriver sig som en självständig kyrka är det tydligt att den svenska statskyrkotraditionen är främmande till vad som i USA kallas för "the wall of

separation” – staten skall inte blanda sig i kyrkornas förhållanden (Lipset 1998: 153-158, 199-209).

En annan möjlig skillnad mellan Sverige och USA gäller miljöopinionen. Medan Moncrief hävdar att den amerikanska traditionen är relativt ointresserad av naturvård (se ovan), så uppfattas svenskar och andra skandinaver som miljöintresserade. Många svenskar anses ge naturen en religiös mening. I den mån antroposofi är typiskt för kristendom kan en del av denna religiositet vara kopplad till den i Sverige utbredda avkristningen. Till exempel finns undersökningar som visar att en majoritet av svenskarna anser att djur och människor har samma rätt att leva och att det är fel att kategorisera djur och växter som användbara och oanvändbara. Alla växter och djur anses istället ha något syfte (Uddenberg 1995: 56; 2001: 147; Uddenberg och Norlén 1995: 179). Men även traditionella religiösa institutioner fokuserar naturen. Till exempel betecknas några av Svenska kyrkans populäraste psalmer som ”naturreligiösa” (Gustafsson 1974; se Botvar 1998: 76).

Det finns även icke-religiösa skillnader mellan Sverige och USA (storlek, statskick och mycket annat) som befäster att en studie av dessa två fall är en *most different system design*. Men avsikten i valet av att jämföra Sverige och USA är att de representerar två moderna, industrialiserade samhällen som i religiöst avseende är mycket avvikande från varandra.

Om det finns en effekt av religiositet på miljöopinion och om den är likartad i de båda länderna stöds antagandena att religiositet påverkar miljöopinion. Men om effekten av religiositet på miljöopinion skiljer sig mellan länderna implicerar det att samhällskontexten i de båda länderna har betydelse. Då kan generaliteten i hypoteserna som i Lynn Whites anda proklamerar en kausal relation mellan religiositet och miljöopinion ifrågasättas.

Data

För att testa komparativa mikroteorier av denna typ behövs representativa frågeundersökningar från både Sverige och USA. De data som används i denna studie är dels American National Election Studies (ANES), genomförd av Center for Political Studies, University of Michigan, dels SOM-undersökningen genomförd av SOM-institutet vid Göteborgs universitet. Insamlingen av båda datamängderna genomfördes år 2000.

ANES-undersökningen är en kombination av besöks- och telefonintervjuer. Svarspersonerna antogs representera de röstberättigade amerikanerna och svarsandelen var 61 procent, vilket gav 1 801 svarspersoner (Burns m fl 2001).⁹ SOM-institutets data är insamlad med postenkäter riktade till ett nationellt urval av den svenska be-

⁹ The National Election Studies, Center for Political Studies, University of Michigan. Electronic resources from the ANES World Wide Web site (www.umich.edu/~nes). Ann Arbor, MI: University of Michigan, Center for Political Studies [producer and distributor], 1995-2000. These materials are based on work supported by the National Science Foundation under Grant Nos. : SBR-9707741, SBR-9317631, SES-9209410, SES-9009379, SES-8808361, SES-8341310, SES-8207580, and SOC77-08885. Any opinions, findings and conclusions or recommendations expressed in these materials are those of the author and do not necessarily reflect those of the National Science Foundation.

folkningen mellan 18-85 år. Svandsandelen var 65 procent, vilket innebar att 1 842 personer besvarade enkäterna.¹⁰

De data som används – såväl ANES- som SOM-undersökningen – är inte insamlade med avsikt på den studie som presenteras i denna uppsats. Det betyder bland annat att det föreligger skillnader mellan frågeundersökningarna som inte är ideala vid komparativa studier. Det finns också skillnader vad gäller det sammanhang då de båda undersökningarna genomfördes. ANES-undersökningen genomfördes i samband med det amerikanska presidentvalet, medan SOM-undersökningen genomfördes mellan två valår. Det finns även skillnader i fråga om surveytekniken, framförallt att SOM-undersökningen genomfördes som en brevenkät medan ANES-undersökningen samlades in genom besöks- och telefonintervjuer. Dessa skilda datainsamlingsmetoder kan innebära tolkningsproblem då ingen kan veta vilken effekt de skilda insamlingsmetoderna har. Att inte kunna kontrollera datainsamlingen är naturligtvis negativt, men det bästa som kan göras utifrån nuvarande situation.

Oberoende variabler

Bland annat för att religiositet är ett mångdimensionellt begrepp så kan det mätas på flera olika sätt. Den mättekniska diskussionen berör ofta vad som har sammanfattats med "belonging, believing, and behaving" (Layman och Green 1998: 3), det vill säga individers religiösa tillhörighet, tro och beteende. Det är möjligt att beakta samtliga dessa aspekter med hjälp av ANES- och SOM-undersökningen. De två undersökningarna använder dock något skilda mätinstrument för att undersöka detta. Det är klokt att ha dessa problem i minnet vid den jämförande analysen.

För att uppskatta religiösa mötesbesök i USA tillfrågades svarspersonerna "Thinking about your life these days, do you ever attend religious services, apart from occasional weddings, baptism, or funerals?" Om svaret blev ja, tillfrågades svarspersonen "Do you go to religious services every week, almost every week, once or twice a month, a few times a year, or never?"¹¹ I Sverige undersöks religiösa mötesbesök genom att ställa frågan "Hur ofta har du under de senaste 12 månaderna gjort något av följande saker?", varav en av de saker som nämnades var "Besökt gudstjänst eller religiöst möte".¹² I båda länderna kategoriseras svaren i *regelbundet* (personer som menar sig ha besökt religiösa möten minst en gång i månaden), *sällan* (de som anger att de besökt religiöst möte, men inte så ofta som en gång i månaden) och *aldrig* (det vill säga de som inte uppger sig ha besökt något religiöst möte de senaste 12 månaderna).

ANES-undersökningen sonderade ordentligt för att identifiera svarspersonernas religiösa orientering. Först tillfrågades personer som tidigare uppgett att de inte besökte religiösa möten "Regardless of whether you now attend any religious service do you ever think of yourself as part of a particular church or denomination?"¹³ Tillsam-

10 För detaljer rörande SOM-institutets undersökning, se Lithner 2001: 412.

11 Svansmöggheterna till den första frågan var "yes", "no" och "Don't know". För den andra frågan var svansmöggheterna "Every week", "Almost every week", "Once or twice a month", "A few times a year", "Never" och "Don't know".

12 Svansmöggheterna var "Ingen gång", "Någon gång under de senaste 12 månaderna", "Någon gång i kvartalet", "Någon gång i månaden", "Någon gång i veckan" och "Flera gånger i veckan".

mans med svarspersoner som tidigare uppgivit att de besökte religiösa möten fick personer som svarade ja på denna fråga möjlighet att besvara följande (med lämplig alternativ formulering): "Do you consider yourself/Do you mostly attend a place of worship that is Protestant, Roman Catholic, Jewish, or something else?"¹⁴ De som svarat att de var protestanter fick följdfrågan "What church or denomination is that?" och intervjuaren hade instruktioner att fråga tills ett så precist svar som möjligt hade kommit fram.

För att i Sverige identifiera religiös orientering användes två frågor från SOM-undersökningen för att konstruera ett index. Den första frågan rörde medlemskap och löd: "Tillhör Du någon kyrka eller religiöst samfund?" De religiösa orienteringar som nämdes var "Svenska kyrkan", "En frikyrka", "Annat kristet samfund" och "Annat religiöst samfund".¹⁵ Den andra frågan rörde vilken kyrka eller vilket samfund svarspersonen besökte. "Har Du under de senaste 12 månaderna besökt någon gudstjänst eller något möte i följande samfund eller organisationer?" Därefter följde en lista på sex samfund eller kategorier av samfund (undantaget Svenska kyrkan).¹⁶

I såväl Sverige som USA beaktar jag sedan både medlemskap och besök av samfundsmöten så att svarspersonerna kan kategoriseras som tillhörig eller inte tillhörig följande religiösa orienteringar: *Protestantisk statskyrkatradition* (det vill säga Svenska kyrkan i Sverige och i huvudsak "Mainline Churches" i USA), *frikyrka/Evangelical Church*, *katolska och ortodoxa kyrkor*, *icke-kristna religioner* samt *konfessionslösa*.¹⁷

Frågan "Would you call yourself a born-again Christian, that is, have you personally had a conversion experience related to Jesus Christ?" används för att undersöka det evangelikala värdet "born again" (pånyttfödd) i USA. Ja-svar indikerar evangelikalt värde.¹⁸ Begreppet pånyttfödd har troligtvis inte samma status och betydelse i Sverige som i USA. För att undersöka ett liknande värde i Sverige används följande fråga från SOM-undersökningen: "Hur viktigt tycker du följande saker är för Dig?", varpå

13 Svarsmöjligheterna var "Yes", "No" eller "Don't know".

14 Svarsmöjligheterna var "Protestant", "Catholic", "Jewish" och "Don't know".

15 Svarsmöjligheterna för var och en av de religiösa orienteringarna var "Icke medlem", "Medlem, men har inte varit på gudstjänst/möte under de senaste 12 månaderna", "Medlem och har varit på gudstjänst/möte under de senaste 12 månaderna" samt "Medlem och har någon typ av uppdrag".

16 De 6 religiösa orienteringarna var "Katolska kyrkan", "Pingstkyrkan, Nybygget, Alliansmissionen, Trosrörelsen eller Sjundedagsadventisterna", "Annan frikyrka (t ex SMF, EFS, SB, FA)", "Ortodox kyrka", "Muslimsk församling" samt "Annan religion som varken är kristen eller muslimsk".

17 Alla lutheraner, episkopaler, kongressionalister, Presbyterian (NFS), Reformed Church of America, Christian Church (Disciples of Christ), "Community"-kyrkor och ekumeniska församlingar kodades som *protestantisk statskyrkatradition*. Baptister, Evangelical Covenant Church, metodister, sjundedagsadventister, brethren, pingstvännen, helgelsekyrkor, utvandrade europeiska frikyrkor, Frälsningsarmén, Presbyterian Church of America (PCA), Evangelical Presbyterian, Christian Reformed Church, Christian Science och protestantiska församlingar utan samfundstillhörighet kodades som *frikyrka/Evangelical Church*. Katoliker och tillhöriga kristet ortodoxa kyrkor (inklusive österländska) kodades som *katolska och ortodoxa kyrkor*. Judar, muslimer, buddister, mormoner och Jehovas vittnen kodades som *icke-kristna religioner*. Protestantisk statskyrkatradition överensstämmer i huvudsak med vad som i USA kallas "Mainline Churches". Metodisterna brukar dock oftast betecknas som "mainline", men i denna studie kategoriseras de som frikyrka/Evangelical Church. Några lutherska samfund betraktas också vanligen som "Evangelical Churches", men är nu kategoriserade som protestantisk statskyrkatradition, se Kellstedt och Green 1993: 70-71.

18 Svarsmöjligheterna var "Yes", "No" och "Don't know".

bland annat "Frälsning" nämns (Rokeach 1973). Jag antar att de som uppger att frälsning är "Mycket viktigt" innehar liknande evangelikala värden som de amerikaner som säger sig vara pånyttfödda.¹⁹

ANES-undersökningen mätte bibelsyn genom att fråga "Which of these statements comes closest to describing your feelings about the Bible?" Svarmöjligheterna var "The Bible is the actual word of God and is to be taken literally, word for word" (detta svar betecknar jag som *bokstavstroende*). "The Bible is the word of God but not everything in it should be taken literally, word for word" (*tolkandetroende*), "The Bible is a book written by men and is not the word of God", "Other" och "Don't know" (betecknas alla som *sekulära*). I SOM-undersökningen mäts bibelsyn genom att fråga "Det finns olika sätt att se på Bibeln. Vilken av följande uppfattningar ligger närmast din egen?" Svarmöjligheterna var "Bibeln är Guds rena ord och därför är den bokstavligen sann" (*bokstavstroende*), "Bibeln har inspirerats av Gud, men den är skriven av människor och måste därför tolkas på nytt i varje tid" (*tolkandetroende*), "Bibeln innehåller mycket livsvisdom men Gud har inte påverkat den på något speciellt sätt", "Bibeln är bara en vanlig bok" och "Ingen uppfattning" (betecknas alla som *sekulära*).

Mätningarna av frälsningsvikt/pånyttfödd, frikyrka/Evangelical Church och bokstavstroende bibelsyn indikerar alla svarspersonens förhållande till vad som internationellt brukar betraktas som en evangelikal rörelse. Var för sig är dock de tre indikatorerna på evangelikaler bristfälliga. Till exempel kan personer som betraktas som evangelikaler eller icke-evangelikaler finnas såväl inom frikyrka/Evangelical Church som inom protestantisk statskyrkotradition. Men de flesta evangelikaler finns i frikyrka/Evangelical Church och de flesta inom frikyrka/Evangelical Church bör betraktas som evangelikaler. Vidare kan personer som uppger sig ha det specifika evangelikala värde som undersöks vara något annat än evangelikaler, medan en och annan evangelikal av någon anledning inte tycker frälsning är mycket viktigt eller betraktar sig som pånyttfödd. Till sist är – som redan tidigare nämnts – inte alla evangelikaler bokstavstroende. Inte heller alla bokstavstroende behöver vara evangelikaler. Men även om dessa tre indikatorer var för sig kan anses bristfälliga kan de tillsammans ge en tryggare bild av evangelikalers miljöopinion.

De oberoende variablerna som mäter religiositet är många, vilket kan ge upphov till metodologiska problem. En del variabler kan påverka opinionen gemensamt genom att dela en effekt på den beroende variabeln (miljöopinion). Den uppmätta effekten på opinionen kan då bli lägre, även om varken skensamband eller multicollinearitet föreligger (Lewis-Beck 1990: 58-61). Därför är det viktigt att se upp så att "delade" effekter på miljöopinion inte innebär att faktiska effekter av religiositet på miljöopinion ignoreras. Detta är särskilt viktigt när svenska data analyseras då andelen religiöst aktiva människor är liten samtidigt som samhället har en relativt homogen religiös tradition. Det är möjligt att det då kan förekomma en viss överlappning av flera religiösa nyckelfaktorer bland religiöst aktiva protestanter.

19 Svarmöjligheterna var "Mycket viktigt", "Ganska viktigt", "Varken viktigt eller oviktigt", "Inte särskilt viktigt" och "Inte alls viktigt".

Beroende variabel

Opinionen om miljö uppmäts genom frågor som fokuserar utbytet mellan hänsyn till miljö och hänsyn till ekonomisk levnadsstandard. Frågeformuleringen är inte exakt den samma i de svenska och amerikanska undersökningarna, vilket minskar kontrollerbarheten för effekterna av dessa stimuli. Trots detta handlar frågorna i båda undersökningarna om miljöhänsyn i relation till ekonomisk standard. För att så mycket som möjligt erhålla en likartad svarsfördelning över variabelns värden i de båda undersökningarna konstruerar jag en variabel med tre värden: miljö är viktigt, miljö och ekonomi är lika viktigt och ekonomi är viktigt. I ANES-undersökningen inleddes frågan alltid med "Some people think it is important to protect the environment even if it costs some jobs or otherwise reduces the standard of living. Other people think that protecting the environment is not as important as maintaining jobs and our standard of living." Vid besöksintervjuerna tillfrågades svarspersonerna "Where would you place yourself on this scale?" Därefter presenterades en 7-gradig skala från "Protect environment, even if it costs jobs and standard of living" (kodad som 1) till "Jobs and standard of living is more important than environment" (kodad som 7). Vid telefonintervjuerna valde först svarspersonerna ett av dessa alternativ eller mittensvaret "neither", för att sedan få möjlighet att precisera svaret: "Is protecting the environment much more important or only somewhat important" respektive "Are maintaining jobs and standard of living much more important or only somewhat more important". Telefonintervjuerna resulterade således i en 5-gradig skala jämfört med besöksintervjuernas 7-gradiga skala. Jag har transformerat de erhållna svaren från besöksintervjuerna till en 3-gradig skala genom att sammanföra svarsmöjligheterna 3, 4 och 5 till värde 2. Värde 6 och 7 på den 7-gradiga skalan transformerades till värde 1 och värde 1 och 2 till värde 3. Telefonintervjuerna transformerades till en 3-gradig skala genom att sammanföra värde 1 och 2 till värde 3, värde 3 transformerades till värde 2 och värde 4 och 5 sammanfördes till värde 1. Därigenom erhöles en 3-gradig skala även för telefonintervjuerna.²⁰

SOM-undersökningens motsvarande fråga löd "Nedan finns ett antal förslag som förekommit i den svenska debatten. Vilken är Din åsikt om vart och ett av dem?" varpå bland annat "Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt" nämndes. Svarsmöjligheterna kan också nu betraktas som en 5-gradig skala med "Mycket bra förslag", "Ganska bra förslag", "Varken bra eller dåligt förslag", "Ganska dåligt förslag" och "Mycket dåligt förslag". Svaren "Mycket bra förslag" och "Ganska bra förslag" ges värde 3, "Varken bra eller dåligt förslag" ges värde 2, och "Ganska dåligt förslag" och "Mycket dåligt förslag" ges värde 1. Distri-

20 Frågan som uppmätte miljöopinion i ANES-undersökningen var delvis ett experiment. Vid hälften av besöksintervjuerna respektive telefonintervjuerna gavs svarspersonerna möjlighet att svara "Haven't thought much about this".

Tabell 1. Miljöopinionen i Sverige och USA år 2000 (procent och procentdifferens).

	Sverige	USA	Procentdifferens
Miljö är viktigt (värde 3)	44	42	+2
Miljö och ekonomi är lika viktigt (värde 2)	36	42	-6
Ekonomi är viktigt (värde 1)	20	16	+5
Summa procent	100	100	
Antal svarande	1 638	1 574	

butionen av de svenska och amerikanska svaren över den 3-gradiga skalan liknar varandra (se tabell 1).

Bakomliggande variabler

För att undersöka förekomsten av skensamband mellan religiositet och miljöopinion kommer följande variabler att användas: *kön* (man, kvinna), *ålder* (18-49, 50-), *invandrarbakgrund* (1:a och 2:a generationens invandrare, övriga), *urbaniseringsgrad* (land, stad), *högskoleutbildning* (erfarenhet av utbildning på högskola eller universitet, ingen sådan erfarenhet) och *subjektiv klass* (självrapporterad arbetarklass, övriga).

Ytterligare en kontrollvariabel är partisympati. I den svenska undersökningen ställs frågan "Vilket parti tycker Du bäst om idag?" De svarande kunde ange något av de partier som var representerade i riksdagen, men de hade även möjlighet att ange att de röstat på ett annat parti samt skriva in partiets namn. De som uppgivit kristdemokraterna som bästa parti redovisas för sig, medan svars personer med annan partisympati redovisas under beteckningen övriga partier. I den amerikanska undersökningen analyseras partisympati utifrån vilken presidentkandidat som svars personen uppgav sig rösta på. Frågan är tvådelad. Till att börja med ställs frågan "How about the election for President? Did you vote for a candidate for President?", med svarsalternativen "Yes, voted for president" och "Didn't vote for president". Om svars personen röstade ställs frågan "Who did you vote for?" med följande svarsmöjligheter: "Al Gore", "George W Bush", "Pat Buchanan", "Ralph Nader" och "other" med en anmodan att specificera vem. De som svarade att de inte röstat fick frågan "How about the election for President? Did you prefer one of the candidates for President?" med svaralternativen "Yes" och "No". Om svars personen sa sig ha en preferens fick de frågan "Who did you prefer?" med samma svarsmöjligheter som för de röstande ovan. I föreliggande studie anses personer som svarat George W Bush sympatisera med det republikanska partiet, medan övriga redovisas under den gemensamma beteckningen övriga partier.

Religiositet i Sverige och USA

Tabell 2 presenterar några grundläggande data om befolkningens religiositet i Sverige och USA. Det är de religiösa faktorer som förekommer i tabell 2 som är denna studies

oberoende variabler och indikatorer på religiositet. På individuell nivå är sekulariseringen stark i Sverige, även vid en jämförelse med andra protestantiska länder (se t ex Norris och Inglehart 2004).²¹ Över tid minskar besökarna av *religiösa möten* och enligt tabell 2 besöker inte ens en tiondel av den vuxna befolkningen religiösa möten regelbundet. I USA gör däremot över hälften sådana besök.

Den svenska statskyrkotraditionen syns tydligt i tabell 2, då 72 procent anger sin primära *religiösa orientering* som Svenska kyrkan, det vill säga protestantisk statskyrkotradition. När svenskar och andra emigrerade till USA tog många med sig traditionen från den protestantiska statskyrkan. I denna mening har en del av samfundet i USA en protestantisk statskyrkotradition, en religiös orientering som där domineras av "Mainline Churches". Endast 15 procent av befolkningen uppger sig tillhöra denna religiösa orientering som består av organisatoriska ättlingar till europeiska statskyrkor.

Svenska kyrkan är inte det enda samfundet i Sverige. Enligt tabell 2 är 8 procent av den svenska befolkningen primärt orienterade mot frikyrkor.²² Denna tämligen heterogena religiösa orientering överensstämmer i huvudsak med vad som i USA kallas för "Evangelical Churches". I USA samlar dessa kyrkor 38 procent av befolkningen.

De flesta icke-skandinaviska invandrarna till Sverige kommer från länder som domineras av Katolska kyrkan eller någon kristet ortodox kyrka. Enligt tabell 2 är 4 procent av svenskarna orienterade mot katolska eller ortodoxa kyrkor. Endast 1 procent tillhör icke-kristna religioner. Medan muslimer dominerar bland icke-kristna religiösa väger andelen katoliker och kristet ortodoxa ungefär jämt i Sverige. Också angående dessa religiösa orienteringar är USA mycket annorlunda jämfört med Sverige. Ungefär en fjärdedel av amerikanerna är katoliker eller kristet ortodoxa och var fjortonde amerikan tillhör en icke-kristen religion. Till detta kommer också att sammansättningen av respektive religiös orientering är en annan i USA än i Sverige. Nästan hela den religiösa orientering som kallas katolska och ortodoxa kyrkor består av katoliker och knappt ett par procent uppger sig vara kristet ortodoxa i USA. Bland icke-kristna religioner dominerar amerikanska judar, inte muslimer. I både Sverige och USA anger var sjunde person att de är konfessionslösa.

För amerikanska evangelikaler betraktas nästan uppfattningen om att vara *pånyttfödd* som ett varumärke. Det närmsta vi kommer motsvarande etikett i Sverige är antagligen uppfattningen att vara eller hoppas att bli *frälst*. Trots denna kontextuella anpassning uppfattar endast var tolfte svensk frälsning som mycket viktigt. Detta kan jämföras med att var tredje amerikan menar sig vara pånyttfödd (se tabell 2).

Också angående *bibelsyn* tenderar befolkningen i USA att uppvisa en större religiositet än den svenska befolkningen. Dessutom innehar en stor del av amerikanerna en

21 Med sekularisering avses att för allt fler människor och inom allt fler samhällsområden betyder religion allt mindre, se Demker 1998.

22 Enligt uppgifter från Svenska kyrkan är 84 procent av den svenska befolkningen medlemmar i samfundet (Skog 2001: 29). Eftersom flera personer är medlemmar i Svenska kyrkan utan aktivt samtycke kan många personer som primärt är orienterade mot frikyrkor alljämt vara nominella medlemmar i Svenska kyrkan utan aktivt deltagande i detta samfund (Palm 1993). Andra kan till och med vara omedvetna om sitt medlemskap i Svenska kyrkan och ange sig som konfessionslösa. Antagligen beror en stor del av skillnaden i uppgifterna från SOM-institutet och Svenska kyrkans medlemsuppgifter på dessa omständigheter.

Tabell 2 Religiositet i Sverige och USA år 2000 (procent och procentdifferens).

	Sverige	USA	Proent-differens
Religiösa mötesbesök			
Regelbundna (minst en gång i månaden)	9	53	-44
Övriga (mera sällan eller aldrig)	91	47	+44
Summa procent	100	100	
Antal svarande	1646	1789	
Religiös orientering			
Protestantisk statskyrkotradition	72	15	+57
Frikyrka/Evangelical Church	8	38	-30
Katolska och ortodoxa kyrkor	4	26	-22
Icke-kristna religioner	1	7	-6
Konfessionslös	15	14	+1
Summa procent	100	100	
Antal svarande	1572	1780	
Evangelikala värden			
Frälsning är viktigt/pånyttfödd	8	33	-25
Övriga	92	67	+25
Summa procent	100	100	
Antal svarande	1601	1795	
Bibelsyn			
Bokstavstroende	7	33	-26
Tolkandetroende	28	49	-21
Sekulära	65	18	+47
Summa procent	100	100	
Antal svarande	1620	1871	

betydligt mer konservativ bibelsyn än svenskarna. Endast 7 procent av svenskarna betecknas som *bokstavstroende*, medan 33 procent av amerikanerna uppfattar Bibeln som bokstavligt sann. Av svenskarna är 28 procent *tolkandetroende*, vilket motsvaras av 49 procent av amerikanerna. Däremot innehar 65 procent av svenskarna en sekulär bibelsyn, vilket endast 18 procent av amerikanerna har.

De tre indikatorerna på evangelikaler – religiös orientering, evangelikala värden och bibelsyn – visar alla att den evangelikala rörelsen är betydligt mer omfattande i USA än i Sverige. Men den visar även att svenska evangelikaler inte är försumbara.

Efter att ha studerat tabell 2 bör huvudslutsatsen vara att Sverige och USA är två länder som klart avviker från varandra i religiöst hänseende. Detta trots att båda länderna är dominerade av protestantiska samfund. Medan den svenska befolkningen är starkt sekulariserad uppvisar den amerikanska befolkningen en stark religiositet med flera stora, konkurrerande religiösa orienteringar.

Resultat

Tabell 3 presenterar en jämförelse av sambanden mellan religiositet och miljöopinion i Sverige och USA. Det statistiska mått som används är ostandardiserade regressionskoefficienter. Bredvid varje kolumn med ostandardiserade regressionskoefficienter presenteras standardfelet (S.E.) för att ge information om den statistiska signifikansen. Tabell 3 presenterar först två kolumner med bivariata samband mellan olika mått på religiositet och miljöopinion i Sverige respektive USA. Därefter redovisas fyra multivariata modeller som vardera är applicerade på Sverige och USA. Den första multivariata modellen visar endast effekten av religiositet på miljöopinion på Sverige respektive USA. Den andra multivariata modellen kompletterar de religiösa variablerna med demografiska kontrollvariabler. Den tredje multivariata modellen lägger till ytterligare en kontrollvariabel i form av partisympati. Den fjärde och sista multivariata modellen redovisar samtliga kontrollvariabler (demografiska och partisympati), men endast religiösa mötesbesök som mått på religiositet.

Uppgifterna i tabell 3 ger stöd åt idén att USA intar en särställning. Sambandet mellan religiositet och miljöopinion är inte likartat i svenska och amerikanska data. I Sverige tenderar protestanter att vara relativt positiva till att prioritera miljö framför ekonomisk tillväxt, medan religiöst passiva personer i större utsträckning prioriterar ekonomisk levnadsstandard. I denna skandinaviska kontext får således ingen av hypoteserna som utvecklats från Lynn Whites teori något stöd. I USA får dock den hypotes som grundar sig på olikhet inom protestantismen stöd. En del evangelikaler tycks vara mindre benägna att stödja miljövårdande förslag än andra religiösa grupper.

Låt oss studera tabell 3 något mer detaljerat och börja med de bivariata sambanden. Den första kolumnen redovisar bivariata samband i svenska data. Religiösa mötesbesök, frikyrka och det evangelikala värdet frälsning visar där positiva och signifikanta samband med miljöopinionen. Protestantisk statskyrkotradition – det vill säga Svenska kyrkan – uppvisar dock negativt samband med miljöopinion. Inte någon av de Lynn White-baserade hypoteser som presenterats får således stöd av de svenska resultaten.

Om blickarna riktas mot den amerikanska kolumnen med bivariata samband visar två av de religiösa indikatorerna ett negativt samband med miljöopinion, medan övriga inte uppvisar något signifikant samband och kan därför lämnas därhän. De religiösa indikatorer som uppvisar negativt samband med miljöopinion är frikyrka/Evangelical Church och bokstavstroende bibelsyn. Resultatet stödjer att amerikanska evangelikaler – men inte andra kristna grupper – tenderar att uppvisa en relativt negativ opinion mot miljövårdande förslag. Något bekymmersamt för denna tolkning är dock det faktum att det evangelikala värdet pånyttfödd inte har något signifikant samband på miljöopinion.

Vid en jämförelse mellan koefficienterna för svenska och amerikanska data går det dock att konstatera att få av dem liknar varandra. De enda koefficienter som uppvisar en överensstämmelse mellan de båda länderna har det gemensamt att de inte är signifikanta.

Den första multivariata modellen i tabell 3 inkluderar samtliga religiösa indikatorer. Resultaten från Sverige skiljer sig alltså från de amerikanska. I svenska data erhåller det evangelikala värdet frälsning inte längre statistisk signifikans under kontroll av andra religiösa indikatorer. Även nu är protestantisk statskyrkostradition negativt korrelerad med miljöopinion, men får i denna multivariata analys sällskap med katolska och ortodoxa kyrkor. För båda dessa religiösa orienteringar är det negativa sambandet starkare när hänsyn tas till andra religiösa indikatorer. Detta förändrade samband mellan den bivariata och den multivariata analysen beror sannolikt på religiösa mötesbesök. De som är religiöst aktiva i Svenska kyrkan och i katolska och ortodoxa kyrkor ger sin effekt genom religiösa mötesbesök, medan effekten från dessa religiösa orienteringar härrör från deras stora andel religiöst passiva. Det är alltså de som regelbundet besöker Svenska kyrkan, Katolska kyrkan och de ortodoxa kyrkorna som uppvisar det största miljöengagemanget i dessa religiösa orienteringar, medan den stora massan passiva har ett motsatt samband (redovisas ej i tabell). Varken frikyrkor eller bokstavstroende bibelsyn uppvisar signifikanta samband med miljöopinion.

I den första multivariata modellens amerikanska resultat visar alltså "Evangelical Church" och bokstavstroende bibelsyn negativt samband med miljöopinion, men nu har de även fått sällskap med tolkandetroende som också uppvisar ett negativt samband. Något överraskande är dock att evangelikala värden producerar ett positivt samband med miljöopinion när inflytandet från andra religiösa indikatorer kontrolleras. Tydligt är det så att när hänsyn också tas till "Evangelical Church" och bokstavstroende bibelsyn är evangelikala värden relaterade till en opinion som ser positivt på miljöhänsyn. Vad gäller övriga religiösa indikatorer uppvisar de inga signifikanta samband.

Skillnaden mellan Sverige och USA är grundläggande. I Sverige resulterar religiöst engagemang i form av regelbundna religiösa mötesbesök i en positiv opinion för miljövård. I USA finns inte detta samband. Tvärtom, i USA har "Evangelical Churches" och bokstavstroende bibelsyn ett negativt samband med miljöopinion. Ett motsvarande samband står inte att finna i Sverige. Vad som motsätter en tolkning att amerikanska evangelikaler tenderar att ha en avvisande opinion om miljövård är att det evangelikala värdet pånyttfödd uppvisar positivt samband med miljöopinion i denna multivariata analys. Detta oväntade samband beror antagligen på att de befolkningsgrupper med evangelikala värden som är negativt inställda till miljövård visar sina effekter via "Evangelical Churches" och bokstavstroende bibelsyn, medan övriga med evangelikala värden (som inte är bokstavstroende eller tillhör en "Evangelical Church") är nästan positiva till miljövård (redovisas ej i tabell).

Den andra multivariata analysen inkluderar även demografiska bakgrundsfaktorer för att kontrollera för eventuella skensamband mellan religiositet och miljöopinion. I den svenska delen av denna multivariata analys uppvisar protestantisk statskyrkostradition och katolska och ortodoxa kyrkor ännu starkare negativ effekt på miljöopinionen än vid analyserna utan demografiska bakgrundsfaktorer. Sambandet mellan religiös orientering och miljöopinion härrör alltså från nästan religiöst passiva grupper. De aktivt religiösa som genomför regelbundna kyrkobesök uppvisar dock ej längre ett statistiskt signifikant samband med miljöopinion. Förhållandet kan ha sin

upprinnelse i att alla religiösa variabler ”tar ut” varandra, något som vi har anledning att återkomma till nedan.

Återigen skiljer sig det svenska resultatet från det amerikanska. I den amerikanska delen av analysen förändras inte mycket av religiositetens effekt på miljöopinion när hänsyn tas till demografiska bakgrundsfaktorer. ”Evangelical Church”, bokstavstroende och tolkandetroende bibelsyn ger negativa effekter på miljöopinion, medan evangelikal värden ger positiva. Också bland de demografiska faktorerna finns skillnader mellan de båda länderna: i Sverige – men inte USA – tenderar kvinnor vara mer positiva än män till miljövärd. Däremot uppvisar svenska data – i motsatt till USA – inte något nämnvärt samband mellan ålder och miljöopinion.

I den tredje multivariata modellen läggs även partisympati till de religiösa och demografiska variabler som kan påverka miljöopinionen. Vad som då beaktas är om svarspersonerna sympatiserar med kristdemokraterna respektive republikanerna eller ej. De svenska effekterna av religiositet på miljöopinion berörs väldigt lite av denna förändring av modellen. Att rösta på kristdemokraterna har ingen signifikant effekt på miljöopinion.

När den tredje multivariata modellen appliceras på amerikanska data uppvisar partisympati för republikanerna ett klart negativt samband med miljöopinion. Republikaner tenderar således i relativ stor utsträckning att prioritera ekonomisk standard före miljövärdande insatser. Hänsyn till republikansk partisympati får vissa följder då det signifikanta sambandet försvinner för tolkandetroende och ”Evangelical Churches”. Det är således personer i dessa kyrkor som sympatiserar med republikanerna som till stor del bär upp det negativa sambandet med miljöopinion. Det är också motsvarande grupp som utgör gräsrötterna till de politiska organisationer som bildar kristna högern (Hagevi 2005b). Övriga personer i ”Evangelical Churches” tenderar att ha samma engagemang för miljövärd som andra amerikaner. Vad gäller miljöopinionen och tolkandetroendes bibelsyn är dessa personers partisympati och tillhörande åsikter en trolig förklaring av det tidigare observerade sambandet. Den positiva effekten av pånyttfödd respektive den negativa av bokstavstroende på miljöopinion finns kvar med likartad styrka. Partitillhörighet kan således förklara en del samband mellan religiositet och miljöopinion, men för både svenska och amerikanska data visar resultatet att partisympati inte förklarar hela sambandet mellan religiositet och miljöopinion.

Det finns dock fortfarande metodologiska problem med gemensamma effekter från de religiösa indikatorerna. De religiösa variablerna kan var för sig avge signifikanta effekter på miljöopinion, men genom att en stor del av effekten delas mellan de religiösa variablerna uppnår ingen effekt statistisk signifikans i en multivariat analys. I en fjärde och sista multivariat modell beaktas detta genom att endast analysera religiösa mötesbesök som mått på religiositet, men med samtliga demografiska kontrollvariabler och partisympati. I den svenska analysen visar då religiösa mötesbesök en signifikant effekt på miljöopinion. Effekten för religiösa mötesbesök på miljöopinion i de amerikanska data uppvisare dock inget signifikant samband.²³ Resultatet för den

23 Bland den tredje modellens demografiska faktorer registreras nu också högskoleutbildning signifikant effekt på amerikansk miljöopinion.

svenska delen av studien ger stöd åt antagandet att de många måtten på religiositet tagit ut varandra, vilket innebär att religiositetens opinionseffekt för miljöhänsyn inte registrerats. Att motsvarande inte skett i det amerikanska materialet visar på att miljöopinionen bland kyrkobesökarna i USA är splittrad. Splittringen tycks främst gå mellan olika evangelikala grupperingar. Bokstavstroende visar inte samma hänsyn till miljön som de icke-bokstavstroende som uppfattar sig som pånyttfödda. Likaså är det i ”Evangelical Churches” de republikanska partisympatisörerna – som kan antas ligga nära kristna högern – som står för ett starkare betoning av ekonomisk standard än för miljövårdande insatser.

I tabell 3 presenteras ingen analys om miljöopinionen bland ateister och konfessionslösa. Analysen med demografiska faktorer har dock modulerats om så att samtliga religiösa variabler har ersatts av konfessionslösa. Vid analys av svenska data visar konfessionslösa en positiv effekt på miljöopinion (redovisas ej i tabell).²⁴ Detta skall då jämföras med tidigare resultat som indikerade att personer utan religiöst engagemang men alltså tillhörande i Svenska kyrkan är relativt negativa till miljövårdande förslag. Eftersom de flesta svenskar är födda in i Svenska kyrkan utan aktivt medgivande till medlemskap är det möjligt att de religiöst passiva som tillhör Svenska kyrkan till stor utsträckning är religiöst indifferent. Att aktivt gå ur Svenska kyrkan eller ange sig som konfessionslös kan visa på en annan nivå av religiös medvetenhet. Det är möjligt att det i Sverige främst är religiös indifferens som skall associeras med bristande opinionmässiga hänsyn till miljö, medan religiositet och aktiv sekularism hör samman med en mer miljövårdande opinion. Vid en bivariat analys är denna form av sekularism relaterad till en positiv miljöopinion i USA. Vid kontroll av demografiska faktorer är motsvarande samband insignifikant (redovisas ej i tabell).²⁵

I både Sverige och USA påverkar religiositet miljöopinionen. Effekten av religiositet är dock olika i de båda länderna. I USA uppvisar bokstavstroende och personer orienterade mot ”Evangelical Churches” med republikansk partisympati en negativ opinion till miljöfrämjande åtgärder. Däremot tycks det som om amerikaner med enbart evangelikala värden är betydligt mer positiva till miljövårdande åtgärder. I Sverige tycks religiöst engagemang överlag leda till en positiv opinion för miljövård.

Slutsatser

Denna studie testar de hypoteser som utvecklats från Lynn Whites teori om att kristendomen är huvudorsaken till dagens miljöförstörelse. De utgick alla från att kristna tenderar att se sig som härskare över naturen. Dessa hypoteser antar därför att kristna, eller protestanter, eller i alla fall konservativa protestanter utvecklar en opinion som är negativ till miljövårdande åtgärder. Analyserna i denna artikel ger dock inget stöd till någon av dessa hypoteser. Istället visar det sig att kristna inte uppvisar någon

24 I Sverige och under kontroll för demografiska faktorer är regressionskoefficienten för konfessionslösa $b=+.15$, $S.E.=.06$, $n=1488$, samt under kontroll för demografiska faktorer och partisympati $b=+.16$, $S.E.=.06$, $n=1266$.

25 Under kontroll för demografiska faktorer i USA är regressionskoefficienten för konfessionslösa $b=+.10$, $S.E.=.05$, $n=1519$, samt under kontroll för demografiska faktorer och partisympati $b=+.03$, $S.E.=.006$, $n=1221$.

enhetlig miljöopinion. Den skiljer sig mellan kristna med olika religiösa orienteringar och värden samt mellan länder vars religiösa kontext skiljer sig åt. I Sverige uppvisar religiöst engagerade människor en tämligen positiv opinion till miljöfrämjande åtgärder. I USA är bilden mer splittrad: Bokstavstroende och republikaner i "Evangelical Churches" har en opinion som är relativt negativ till miljövärd. Övriga personer med det evangelikala värdet pånyttfödd tenderar istället att ha en positiv miljöopinion.

De avvikande resultaten från Sverige och USA innebär att kristen religiositet inte med nödvändighet resulterar i en opinion som är negativ till att ta hänsyn till miljön. På vad beror skillnaderna mellan religiösa miljöopinion i Sverige och USA? Ett svar levererar teorin om "the American exception", att USA har en särställning med så speciella förhållanden att till exempel samband mellan religiositet och miljöopinion blir helt annorlunda i USA än i andra länder. Stödjer denna undersökning tanken att USA skulle vara ett undantag? Kanske. Denna studie visar att det inte finns någon enhetlig effekt av kristendom på miljöopinionen när två religiöst mycket olika länder undersöks. Detta lämnar utrymme för att den avvikande parten är USA. Men utifrån denna studies resultat kan det avvikande samhället lika gärna vara Sverige. För att ge ett fullödigt svar måste mer omfattande komparativa studier genomföras med data från flera samhällen med olika religiös kontext. Även om studier om religiositet och miljöopinion från andra samhällen än det svenska och amerikanska har genomförts (se tidigare forskning) är dessa begränsade. Det går dock att preliminärt konstatera att resultatet från svenska data i denna studie är mer överensstämmande med vad som framkommit vid motsvarande analyser av data från Storbritannien och Norge än från USA. I dessa europeiska länder är religiositet – generellt sett – inte associerat med en opinion som är negativ till miljövärd. I USA finns en sådan opinion bland "Evangelical Churches" och bokstavstroende. På så sätt finns det också ett stöd för antaganden om USA som en särling.

Resultatet av denna artikel visar att alla samband mellan religiositet och miljöopinion är beroende av länderspecifik kontext. Hypoteser om ett negativt samband mellan kristen religiositet och miljöopinion har en låg nivå av generalitet. I framtiden är det viktigt att utveckla teorier om religiositet och miljöopinion som är giltiga med en högre nivå av generalitet. En sådan teori måste kunna överleva komparativa studier genom att kunna förklara resultat från samhällen med mycket skiftande religiositet. På empirisk nivå är det därför viktigt att i framtiden genomföra fler komparativa studier om det gåckande sambandet mellan religiositet och miljöopinion.

Referenser

- Bennulf, Martin, 1994. *Miljöopinionen i Sverige*. Lund: Dialogos.
- Bjereld, Ulf & Mikael Gilljam, 1991. Vad vill de kristna väljarna? Religionens betydelse för människors åsikter i politiska sakfrågor, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 94, s 149-159.
- Botvar, Pål Ketil, 1996. 'En ny himmel og en ny jord.' Religion, politikk og holdninger til miljøvern, *Norsk Statsvitenskapelig Tidskrift* 12, s 141-161.
- Botvar, Pål Ketil, 1998. *Gud og grønne skoger. En undersøkelse av sammenhenger mellom religiøsitet og miljøvernengasjement*, Kifo rapport: 8. Trondheim: Tapir.
- Botvar, Pål Ketil, 2001. "Grønn vekkelse? Kirkefolket forhold til miljøutfordringene." Uppsats, *Stiftelsen Kirkeforskning*. Oslo.
- Bruce, Steve, 2000. The Supply-Side Model of Religion: The Nordic and Baltic States, *Journal for the Scientific Study of Religion* 39, s 32-46.
- Burns, Nancy, Donald Kinder, Steven Rosenstone & Virginia Sapiro, 2001. *National Election Studies 2000. Pre/ Post Election Study*. Ann Arbor: Center for Political Studies, University of Michigan.
- Calicott, Baird, 1990. Genesis and John Muir, *ReVision* 12, s 31-46.
- Cambell, Angus, Philip Converse, Warren Miller & Donald Stokes, 1966. *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Demker, Marie, 1998. *Religion och politik*. Stockholm: SNS-förlag.
- Dietz, Thomas, Amy Fitzgerald & Rachael Shwon, 2005. Environmental Values. *Annual Review of Environment and Resources* 30, s 335-372.
- Dobbelaere, Karel, 1981. Secularization: A Multi-Dimensional Concept, *Current Sociology* 29, s 1-216.
- Eckberg, Douglas Lee & Jean Blocker, 1989. Varieties of Religious Involvement and Environmental Concerns: Testing the Lynn White Thesis. *Journal for the Scientific Study of Religion* 28, s 509-517.
- Första Mosebok, 1999. Gamla Testamentet I, s 1-87 i *Bibeln: texterna*, Statens offentliga utredningar, SOU 1999:100. Stockholm: Fakta info direkt.
- Gardner, Gerald & Paul Stern, 1996. *Environmental Problems and Human Behavior*. Boston: Allyn and Bacon.
- Gelderloos, Orin, 1992. *Eco-Theology. The Judeo-Christian Tradition and the Politics of Ecological Decision Making*. Edinburgh: Falcon Press.
- Glynn, Carol, Susan Herbst, Garret O'Keefe & Robert Shapiro, 1999. *Public Opinion*. Boulder: Westview Press.
- Greely, Andrew, 1993. Religion and Attitudes toward the Environment, *Journal for the Scientific Study of Religion* 32, s 19-28.
- Gustafsson, Bernt, 1974. Svensk folkreligion och svensk kyrka, *Svensk teologisk kvartalskrift* 50, s 154-161.
- Hagevi, Magnus, 2005a. Att förena religion med politik, s 7-27 i Magnus Hagevi (red). *Religion och politik*. Malmö: Liber.
- Hagevi, Magnus, 2005b. Evangelikaler i svensk och amerikansk politik, s 134-162 i Magnus Hagevi (red). *Religion och politik*. Malmö: Liber.
- Hand, Carl & Kent van Liere, 1984. Religion, Master-Over-Nature, and Environmental Concern, *The University of North Carolina Press* 63, s 555-570.
- Hayes, Bernadette & Manussos Marangudakis, 2001. Religion and attitudes towards nature in Britain, *British Journal of Sociology* 52, s 139-155.
- Hoover, Dennis, Kenneth Wald, Samuel Reimer & Michael Martinez, 2002. Evangelicalism Meets the Continental Divide, *Political Research Quarterly* 55, s 351-374.

- Hunter, James, 1983. *American evangelism: Conservative religion and the quandary of modernity*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Iannaccone, Laurance & Roger Finke, 1997. Deregulating Religion: The Economics of Church and State, *Economic Inquiry* 35, s 350-364.
- Inglehart, Ronald, 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Johannesevangeliet, 1999. Nya Testamentet, s 2151-2195 i *Bibeln: texterna*, Statens offentliga utredningar, SOU 1999:100. Stockholm: Fakta info direkt.
- Johansson, Göran V, 1985. *Kristen demokrati på svenska: Studier i KDS tillkomst och utveckling 1964-1982*. Malmö: CWK Gleerup.
- Kanagy, Conrad & Fern Willits, 1993. A 'Greening' of Religion? Some Evidence from a Pennsylvania Sample, *Social Science Quarterly* 74, s 674-683.
- Kellstedt, Lyman & John Green, 1993. Knowing God's Many People: Denominational Preference and Political Behavior, s 53-71 i David Leege & Lyman Kellstedt (red). *Rediscovering the Religious Factor in American Politics*. Armonk: M. E. Sharpe.
- Layman, Geoffrey & John Green, 1998. "The Changing Religious Voter: The Political Impact of Belonging, Believing, and Behaving in the 1960s and 1990s." Uppsats, *The Annual Meeting of the Midwest Political Science Association*.
- Leege, David & Lyman Kellstedt (red), 1993. *Rediscovering the Religious Factor in American Politics*. Armonk: M.E. Sharpe.
- Leege, David, Kenneth Wald & Lyman Kellstedt, 1993. The Public Dimension of Private Devotionalism, s 139-156 i David Leege & Lyman Kellstedt (red). *Rediscovering the Religious Factor in American Politics*. Armonk: M. E. Sharpe
- Lewis-Beck, Michael, 1990. *Applied Regression. An Introduction*. Quantitative Applications in the Social Sciences: 22. Newbury Park: Sage Publications.
- Lipset, Seymour, 1996. *American Exceptionalism. A Double-Edged Sword*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lipset, Seymour (red), 1998. *Democracy in Europe and the Americas*. Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc.
- Lithner, Anders, 2001. SOM-undersökningen 2000, s 409-415 i Sören Holmberg & Lennart Weibull (red). *Land, Du välsignade? SOM-undersökningen 2000, SOM-rapport: 26*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Lönnebo, Martin, 1990. Det antika arvet och de grundläggande värderingarna, s 48-55 i Britt Aniansson, Meta Kågesson & Uno Svedin (red). *Individ, samhälle och miljö. Rapport från en konferens i april 1989*, Rapport 90:1. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Moncrief, Lewis, 1970. The Cultural Basis for Our Environment Crisis, *Science* 170, s 508-512.
- Norris, Pippa & Ronald Inglehart, 2004. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palm, Irving, 1993. *Frikyrkofolket och ekumeniken*, s 37-88 i Tro & tanke: 5, Religion och samhälle: 86. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd.
- Price, Vincent, 1992. *Public Opinion*. Newbury Park: Sage Publications.
- Rokeach, Milton, 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Rosenberg, Morris, 1968. *The Logic of Survey Analysis*. New York: Basic Books.
- Seippel, Ørnulf & William Lafferty, 1996. Religion menneske eller økologi. Om natursyn og miljøpolitisk engasjement, *Norsk statsvitenskapelig tidskrift* 12, s 113-139.
- Sewerinsson, Charlotta, 1997. "Är Gud miljövän? En undersökning om kristnas miljöattityder". Uppsats, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, Göteborg.

- Skog, Margareta (red), 2001. *Det religiösa Sverige. Gudstjänst- och andaktsliv under ett veckoslut kring millennieskiftet*. Örebro: Libris.
- Stark, Rodney & Laurence Iannaccone, 1994. A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe, *Journal for the Scientific Study of Religion* 33, s 230-252.
- Stone, Richard, 1995. Lighting a fire under ecologists, *Science* 269, s 747-754.
- Tuan, Yi-Fu, 1990. *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. New York: Columbia University Press.
- Uddenberg, Nils (red), 1995. *Det stora sammanhanget. Moderna svenskar syn på människans plats i naturen*. Lund: Nya Doxa.
- Uddenberg, Nils, 2001. Vad tänker vi om djuren, s 136-171 i Carl Reinhold Bråkenhielm (red). *Världsbild och mening. En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*. Lund: Nya Doxa.
- Uddenberg, Nils & Catharina Norlén, 1995. Enkätstudien – statistisk presentation av metod och resultat, s 169-180 i Nils Uddenberg (red). *Det stora sammanhanget. Moderna svenskar syn på människans plats i naturen*. Lund: Nya Doxa.
- Wald, Kenneth, 1997. *Religion and Politics in the United States*. Washington D.C.: Congressional Quaterly Press.
- White, Lynn, 1967. The Historical Roots of Our Ecological Crisis, *Science* 155, s 1203-1207.
- Wilcox, Clyde, 2000. *Onward Christian Soldiers? The Religious Right in American Politics*. 2nd ed. Boulder: Westview Press.
- Wolkomir, Michelle, Michael Futreal, Eric Woodrum & Thomas Hoban, 1997. Substantive Religious Belief and Environmentalism, *Social Science Quarterly* 78, s 96-108.